

ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՀԵՏՔԵՐ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ԱՐՔԱՆԵՐԻ ԹԱԳԱԴՐՄԱՆ ԾԵՍՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Թագադրություն, օծում, ծես, գավազան, Կիլիկիայի հայկական թագավորություն, արքայական երգում, Ներսես Լամբրոնացի, ֆրանսիական հետքեր:

Կիլիկիայի հայոց արքաների թագադրությանը վերաբերող գլխավոր աղբյուրը, որտեղ ամբողջությամբ ներկայացված է ծիսական այդ արարողությունը, XIV դարասկզբով թվագրվող Սսի Հայր Մաշտոցի թագավորօրհների կանոնն է (այսուհետև՝ կիլիկյան կանոն)¹: Թուուցիկ համեմատությունը ցույց է տալիս, որ կիլիկյան կանոնի հիմքում Սրբազան Հռոմեական կայսրության ինքնակալի թագադրության ծեսն է (*Mainzer Krönungsordo of the Ottonian kings*, այսուհետև՝ Մայնցի կանոն)², որը 1190 թ. լատիներենից հայերեն է թարգմանել

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ., vahetorosyan.matenadaran@gmail.com, հոդվածը ստանալու օրը՝ 15 նոյեմբերի, 2024, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 13 դեկտեմբերի, 2024:

¹ Անթ. 9 (1311), ք. 182ա-219ա: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, կազմ.՝ Անուշաւան վարդապետ Դանիէլեան, Անթիլիաս-Լիբանան 1984, էջ 96-99: Սսի Հայր Մաշտոցի թագադրության կանոնի բնագրի լուսապատկենները տրամադրելու համար շնորհակալություն եմք հայտնում Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությանը:

² Մայնցի կանոնը կոչվել է ըստ նույնանուն ֆաղափի, որտեղ այն գրվել է (P. E. Schramm, *Kaiser, Könige und Päpste. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte des Mittelalters*, Vol. 3, Stuttgart, 1969, S. 60): Մայնցի կանոնի և Սսի Հայր Մաշտոցի թագավորօրհների կանոնի հետ դրա առնչության մասին տե՛ս C. Vogel, E. Reinhard, *Le Pontifical, romano-germanique du dixième siècle*, I: nn. I-XCVIII (1963), III: *Introduction générale et tables*, Vatican City: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1972, pp. 246-259, 262-263; P. E. Schramm, *Kaiser, Könige und Päpste*, S. 92-102; P. Cowe, "The Inauguration of the Cilician Coronation Rite and Royal ideology," *The Armenian Review*, 45, 1992, p. 55; I. Rapti, "Featuring the King: Rituals of Coronation and Burial in the Armenian Kingdom of Cilicia," *Court Ceremonies and Rituals of Power in Byzantium and the Medieval Mediterranean Comparative Perspectives*, Eds. A. Beihammer, S. Constantinou, M. G. Parani (The Medieval Mediterranean Peoples, Economies and Cultures, 400-1500, volume 98), Leiden-Boston, 2013, p. 297; G. Grigoryan, "The 'Just Judgement' of King Lewon IV. Representational Strategies of Righteous Rulership in Cilician Armenia," *Staging the Ruler's Body in Medieval*

XII դարի նշանավոր եկեղեցական գործիչ, Տարսոնի թեմի առաջնորդ Ներսես Լամբրոնացին: Ի դեպ, կիլիկյան կանոնի վերնագրում ևս արձանագրված է, որ այն Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու թագավորօրհնների կանոնն է. «Կարգաւորութիւն օրհնութեան թագաւորին ըստ Մեծի եկեղեցւոյն Հռոմայ»³:

Թարգմանության հանգամանքները

Թագադրության լատին կանոնի հայերեն թարգմանությունը կապված է երրորդ խաչակրաց արշավանքի (1189–1192 թթ.) հետ: 1187 թ. գրավելով Երուսաղեմը՝ եգիպտոսի Այյուբյան սուլթան Սալահ ալ-Դինի (1174–1193) զորքերը շարժվեցին հյուսիս և արդեն 1188 թ. նվաճեցին Տրիպոլիսի կոմսությունն ու Անտիոքի իշխանապետությանը պատկանող քաղաքների և գյուղերի մեծ մասը:

Սալահ ալ-Դինի ռազմերթը կասեցնելու և կորցրած տարածքները, հատկապես՝ Երուսաղեմը վերանվաճելու համար կազմակերպվեց երրորդ խաչակրաց արշավանքը: Պարզ էր արդեն, որ Այյուբյաններից պարտված Մերձավոր Արևելքի կաթոլիկ իշխանապետությունները կորցրել էին իրենց երբեմնի հզորությունը և, որպես ռազմաքաղաքական զորեղ գործոն, փաստորեն, կենսունակ չէին: Ստեղծված իրավիճակում Արևմուտքի խաչակրաց պետությունների, հատկապես Սրբազան Հռոմեական կայսրության համար խիստ աճում է Ռուբինյան իշխանապետության կարևորությունը: Եվ ահա երրորդ խաչակրությունը գլխավորողներից Ֆրիդրիխ I Շիկամորուսն (1155–1190) ու Հռոմի պապ Կղեմես III-ն (1187–1191) արդեն 1180-ական թթ. վերջերին ակտիվ բանակցությունների մեջ մտան Հայոց Գրիգոր IV Տղա կաթողիկոսի (1173–1193) ու Լևոն II-ի (ներառյալ թագավորության շրջանը՝ 1187–1219) հետ՝ նպատակ ունենալով Ռուբինյան իշխանապետությունը ներգրավել խաչակրաց արշավանքներում⁴: Լևոն II-ին ու Գրիգոր Տղային հասցեագրած նամակներում Կղեմես III-ը, դիվանագիտորեն շրջանցելով Հայոց և կաթոլիկ եկեղեցիների միջև առկա ծիսական ու դավանական խնդիրները, հորդորում էր օժանդակել Մերձավոր Արևելք արշավող խաչակրաց զորաբանակներին⁵:

Cultures, A comparative perspective, Edited by **M. Bacci**, **G. Grigoryan** and **M. Studer-Karlen**, Harvey Miller publishers, 2023, pp. 79-116.

³ Անթ. 9, ք. 182ա:

⁴ **P. Halfter**, «L'Église arménienne entre la Papauté et les Byzantins aux XIIe et XIIIe siècles», *L'Église arménienne entre Grecs et Latins fin XIe - milieu XVe siècle*, Paris, 2009, pp. 69–70.

⁵ **Ղ. Ալիշան**, Միսուան. Համագրություն Հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1885, էջ 467, **Ա. Տէր-Միքէլեան**, «Միջին դարերի կաթողիկոսների ձգտումներն եկեղեցական խաղաղութեան համար», *Երկերի ժողովածու*, Ս. էջմիածին, 2009, էջ 318–322, **Ա. Բն-զոյան**, Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերը (1165–1178 թթ.), Երևան, 1995, էջ 220:

Վարդան Արևելցու հաղորդմամբ՝ Կիլիկիայի տարածքով երուսաղեմ արշավել պատրաստվող Ֆրիգրիխ Բարբարոսան, Իկոնիայից պատասխանելով Գրիգոր IV Տղայի նամակին, հայտնում է, որ ցանկանում է նրան հանձնել իր մոտ գտնվող արքայական թագը, որով կաթողիկոսը կարող էր թագադրել Կիլիկիո թագավորին. «Եւ թագաւորն (Ֆրիգրիխ Բարբարոսան – Վ. Թ.) ժողովեալ զամենայն մեծամեծս իւր՝ ետ կարդալ (Գրիգոր IV Տղայի նամակը – Վ. Թ.), և ի խնդուիթենէն լացին. և գրեաց պատասխանի՝ եթէ աստի ի հինգ ամ քո հրամանաւ կամիմ բանալ անդաստան Հայոց, և ապա գնամ յերկիրն իմ. և ահա ունիմ թագ և զգեստ, զի օծցես թագաւոր Հայոց՝ զո՛վ ընտրես»⁶: Պարզ է, որ թագը նախատեսված էր Լևոն II-ի համար:

Դուրս գալով Իկոնիայից՝ Ֆրիգրիխ Բարբարոսան շարժվում է Սելևկիա՝ Կիլիկյան Հայաստան անցնելու նպատակով: Լևոն II-ը, տեղեկանալով խաչակրաց զորքերի՝ Սելևկիա հասնելու մասին, Գրիգոր Տղա կաթողիկոսի ու Ներսես Լամբրոնացու հետ գնում է նրանց ընդառաջ⁷: Սակայն մինչ հայկական պատվիրակությունը կհասնի խաչակրաց զորքերին, Ֆրիգրիխ Բարբարոսան մահանում է: Խուճապի մատնված բանակի մի մասը կայսերորդի Ֆրիգրիխ Կրտսերի գլխավորությամբ և Գրիգոր Տղայի ու Ներսես Լամբրոնացու ուղեկցությամբ հաստատվում է Տարսոն քաղաքում: Ահա այստեղ է, որ Հայոց կաթողիկոսը Բարբարոսայի որդուն հորդորում է կատարել իր հոր՝ Լևոն II-ին թագ շնորհելու խոստումը. «Իսկ մեր տրտմութեամբ պատահեալ եպիսկոպոսացն, որք գային զկնի եւ որդւոյ նորին (Ֆրիգրիխ Բարբարոսայի – Վ. Թ.) եւ զօրացն, դարձաք ի Տարսոն: Եւ զի խոստումն էր ինքակալին ոսկի կնքեալ գրով, Հայոց թագաւոր դնել, պահանջեց Կաթողիկոսն սուրբ ի նոցանէ զլրումն խոստմանն»⁸: Եվ հենց Տարսոնում Գրիգոր Տղան հանձնարարում է Ներսես Լամբրոնացուն հայերեն թարգմանել կաթողիկ եկեղեցու թագադրման կանոնը, որը նա կատարում է խաչակրաց բանակում գտնվող Մյունստեր քաղաքի եպիսկոպոսի մոտ եղած օրինակից. «Եւ ինձ ետ զայն թարգմանել, որ կատարեցի օրինակէ միոյ եպիսկոպոսաց նորին, որ առ իս իջեւանէր Մուստէր⁹ քաղաքի»¹⁰:

⁶ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, Վենետիկ, 1862, էջ 136:

⁷ Գարեգին Ա կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Բ. Ա, (ե դարից մինչեւ 1250 թ.), Անթիլիաս, 1951, պլումակ 537:

⁸ Պ. Անանեան, «Ներսէ Շնորհալի. միջեկեղեցական յարաբերութիւններ», Բազմավէպ, 1996, թիւ 1-4, էջ 219:

⁹ Պողոս Անանյանը կարծել է, որ հիշատակարանում նշված «Մուստէր»-ը Մոպսուեստիան է, սակայն վերջինս աղբյուրներում չի հիշատակվում այդ անվամբ: Խոսքն, ըստ ամենայնի, գերմանական Մյունստեր քաղաքի մասին է:

¹⁰ Պ. Անանեան, «Ներսէ Շնորհալի. միջեկեղեցական յարաբերութիւններ», էջ 219:

Սակայն, ինչպես հայտնի է, Լևոն II-ի թագադրումը Ֆրիգրիիս Բարբարոսայի մահվան պատճառով այդ ժամանակ տեղի չի ունենում: Ներսես Լամբրոնացին նույն հիշատակարանում գրում է. «... յորժամ թարգմանեցի՝ խորհեցան եւ ոչ յանձն առնուլ զգործն յորժամ ինքնակալն բարձաւ ի միջոյ. այլ իջին Անտիոք եւ անտի ի Պաղեստին: Իսկ ես զթարգմանեալ օրհնութիւն թագաւորիս ոչ կամեցայ աղաւաղել, եղի ընդ նախաթարգմանեալ կարգսդ, ոչ համարել աւելորդ զմեր ի սոյն վաստակ, որ ծարաւի էաք եւ Հռոմայ եկեղեցւոյն կարգացն ընդ այլ գիտութեանց. եւ սովաւ զովացաք և թողաք զինի եկելոցդ, ի փառս Քրիստոսի, որ է օրհնեալ»¹¹: Նախկինում թարգմանված («նախաթարգմանեալ») կանոններ ասելով՝ Լամբրոնացին, ըստ ամենայնի, նկատի ունի Գրիգոր Տղային Լուկիոս III պապի (1181-1185) 1185 թ. ուղարկած Հռոմի կաթողիկ եկեղեցու ծիսամատյանը, որի թարգմանութիւնը ևս նա է կատարել¹²: Հայոց կաթողիկոսին այդ մատյանն ուղարկելու մասին հայտնում է Կղեմես III պապը՝ Լևոն II Ռուբինյանին հղած իր նամակում. «Կղեմէս եպիսկոպոս, ծառայ ծառայից Աստուծոյ, Գրիգոր Կաթողիկոսի Հայոց ողջոյն եւ առաքելական օրհնութիւն: Հաւատամք եթէ անմոռաց ունիս զի Լուսիոս պապն, որոյ յիշատակն երանութեամբ, որ նախ էր քան զմեզ, ըստ խնդրոյ ձեր առաքեաց գիրք զկարգաւորութեան եկեղեցւոյս Հռոմայ...»¹³: Այս մասին Գրիգոր Տղային գրած նամակում ակնարկում է նաև Լուկիոս III պապը. «Բայց մեք զկարգ եկեղեցւոյս Հռոմայ զոչ ցուցեալք՝ այժմ յայտնեմք ձեզ եւ զբարեկարգութիւնն, զոր ունիմք ի հարցն մերոց առաջնոց, զոր հարկաւոր է կատարել լիապէս»¹⁴: Ի դեպ, նամակի վերնագիրը ևս այդ մասին է. «Թուղթ հայրապետին եւ պապուն Հռովմայ առ Տէր մեր Գրիգորիոս կաթողիկոս Հայոց. ընդ որ առաքեցաւ եւ այս ձեռնադրութեան և կարգաց եկեղեցւոյ գիրքս ի նոյն հայրապետէն առ մեզ»¹⁵:

Ներսես Ակինյանը կարծում է, որ «աղաւաղել» ասելով՝ Ներսես Լամբրոնացին նկատի է ունեցել «ոչնչացնել»-ը¹⁶: Սակայն հավանական է, որ նա այդ բայն օգտագործել է մեկ այլ՝ «փոփոխել» իմաստով: Նույն հիշատակարանում, անդրադառնալով Լուկիոս III պապի ուղարկած ծիսամատյանի թարգմանութիւնը, Լամբրոնացին գրում է, որ միայն խմբագրել է (ոճը)՝ զերծ մնալով հավելումներից. «Եւ ետ (Գրիգոր Տղան — Վ.Թ.) զնամակ հայրապետին եւ զգիրսն Կարգաց

¹¹ Պ. Անանեան, «Ներսէս Շնորհալի. միջեկեղեցական յարաբերութիւններ», էջ 219:

¹² Ն. Ակինեան, Ներսէս Լամբրոնացի. Արքեպիսկոպոս Տարսնի. Կեանքն եւ գրական վաստակները հանդերձ ազգաբանութեամբ Պաշտօնական եւ Լամբրոնի Հեթմանց, Վիեննա, 1956, էջ 297-300:

¹³ Պ. Անանեան, «Ներսէս Շնորհալի. միջեկեղեցական յարաբերութիւններ», էջ 221:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 216:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 215:

¹⁶ Ն. Ակինեան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 304:

եկեղեցույ յիմ նուաստութիւնս՝ թարգմանել. զոր յեղաշրջեցի ի հայ բարբառ, միայն յերկրեալ զբանսն քերթողական արհեստիւ, առանց յաւելուածոյ եւ թերութեան»¹⁷:

Սսի Հայր Մաշտոցի թագադրման կանոնը, որի հիմքում, կրկնենք, Մայնցի կանոնն է, խմբագրվել է և ունի հավելումներ: Մաշտոց ծիսամատյանում ընդգրկվելու համար թարգմանությունը պետք է ենթարկվեր փոփոխության՝ հարմարեցվելով ինչպես Հայոց եկեղեցու ծիսական, դավանական կանոններին ու ավանդույթներին, այնպես էլ՝ Կիլիկիայի հայկական պետության վարչաքաղաքական համակարգին: Նույն սկզբունքով են ստեղծվել նաև արքաների թագադրման ֆրանսիական ու անգլիական ծիսական կանոնները, որոնց հիմքում ևս նույն Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու կանոնն է¹⁸:

Կիլիկյան կանոնում կան հատվածներ, որոնք քաղված են Մաշտոց ձեռագրերում պահպանված թագադրության այլ կանոնից, որը հայտնի է «Կանոն թագաւոր ձեռնադրելոյ» վերտառությամբ¹⁹: Այսպես, ըստ Կիլիկյան կանոնի՝ կաթոլիկոսի հետ հարցուպատասխանին հաջորդող աղոթքներից հետո երկու եպիսկոպոս, բռնելով արքայի ձեռքը, նրա հետ շրջվում են դեպի ժողովուրդը և բարձրաձայն ասում. «Աստուածային եւ երկնաւոր շնորհն հեղեալ աստանաւ առ, կոչէ յաթոռ թագաւորութեան Տանս Թորգոմայ և զարմիս Հայկայ, աւծանիլ ըստ նմանութեան Տրդատայ, Կոստանդիանոսի և Թէոդոսիցն, ըստ ընտրութեան սրբոյ եկեղեցոյ և ամենայն ժողովրդեանն արժանի»²⁰: Այս հատվածը քաղված է «Կանոն թագաւոր ձեռնադրելոյ»-ից. «Աստուածային և երկնաւոր շնորհն հեղեալ առ. . . . կոչէ յաթոռ թագաւորութեան Տանս Թորգոմայ, աւծանիլ ըստ նմանութեան Կոստանդիանոսի և Թէոդոսի»²¹: Ինչ վերաբերում է Կիլիկյան կանոնի՝ հայոց թագավորության վարչաքաղաքական համակարգին համապատասխանեցվելուն, ապա դրա մասին փաստում են կանոնի մի քանի տեղիներ, հատկապես՝ սկզբնահատվածը (ներկայացված է ստորև), որտեղ հիշատակվում են թագադրությանը մասնակից բարձրաստիճան պաշտոնյաները:

¹⁷ Ն. Ալիմեան, *Ներսէս Լամբրոնացի*, էջ 300:

¹⁸ Այս մասին մանրամասն տե՛ս J. Le Goff, É. Palazzo, J.-Cl. Bonne, M.-N. Colette, *Le sacre royal à l'époque de Saint Louis d'après le manuscrit latin 1246 de la BNF avec la collaboration de Monique Goullet*, Gallimard, 2001; *English Coronation Records*, edited by Leopold G. Wickham Legg, B. A., Oxford, 1901, p. 15-42:

¹⁹ Կանոնի վաղագույն օրինակը պահպանվել է եղմ. 2673 (1294 թ.) ձեռագրում, էջ 257-306:

²⁰ Անթ. 9, ք. 192բ-193ա:

²¹ Եղմ. 2673, էջ 259: Այս և Երուսաղեմի հավաքածուի մյուս ձեռագրերի լուսապատկերների տրամադրման համար շնորհակալություն եմք հայտնում Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքությանը:

Այսինքն՝ Ներսես Լամբրոնացին իր կատարած թարգմանությունը զետեղել է այն ձեռագիր մատյանում, որտեղ ներառված էին Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու ծիսական արարողությունների՝ իր իսկ կատարած հայերեն թարգմանությունները: Ներսես Ալիինյանը ենթադրել է (նա հայտնում է, որ չի տեսել այդ ձեռագիրը, այսինքն՝ տեղյակ է եղել միայն նրա նկարագրությունը), որ Ներսես Լամբրոնացու թարգմանածը պետք է որ Մաշտոցյան Մատենադարանի (նախկինում՝ էջմիածնի) թիվ 1026 Մաշտոց ձեռագրում (XIV դ.)²² պահպանված «Կարգաւորութիւն աւրհնութեան թագաւորի ըստ մեծի եկեղեցւոյ Հռոմայ» վերտառությամբ կանոնը լինի²³: Նախնական դիտարկումները ցույց են տալիս, որ հայերեն ձեռագրերում պահպանված թագադրման կանոններից իրապես հենց ՄՄ 1026-ինն է (նաև՝ նրանից ընդօրինակվածները, օրինակ՝ ՄՄ 973, XV դ.) առավել հարազատ Մայնցի կանոնին, այսինքն՝ հնարավորինս զերծ փոփոխություններից ու հավելումներից: Այս ձեռագիրը, ինչպես վերը նշվեց, պարունակում է Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու ծիսական մի շարք կանոնների՝ Ներսես Լամբրոնացու կատարած թարգմանությունները, Հայոց կաթողիկոսների և Հռոմի պապերի XII դարի նամակագրության մի քանի նմուշ²⁴:

ՄՄ 1026 ձեռագրի թագադրության կանոնը լատին տեքստի համեմատ, այդուհանդերձ, ունի առանձին հավելումներ ու խմբագրված տեղիներ: Վերջիններիս սակավությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ դրանք կատարել է հենց Լամբրոնացին թարգմանության ժամանակ: Ինչպես տեսանք, Գրիգոր IV Տղան փորձել է Ֆրիդրիխ Բարբարոսայի որդուց ստանալ բաղձալի թագը, փութալով կատարել Լեոն II-ի թագադրումը, ուստի շտապեցրել է Լամբրոնացուն՝ թարգմանել թագավորօրհնեքի կանոնը: Ներսես Լամբրոնացին իր թարգմանած կանոնը կոչում է թագավորի «օրհնութիւն», ինչպես որ Սսի Հայր Մաշտոցի թագադրության կարգի վերնագրում է. «Կարգաւորութիւն օրհնութեան թագաւորին ըստ Մեծի եկեղեցւոյն Հռոմայ» (Անթ. 9, ք. 182ա):

Ֆրանսիական հետքերը

Թարգմանություն լինելով հանդերձ՝ Սսի Հայր Մաշտոցի թագադրման կարգը, Մայնցի կանոնի համեմատ, պարունակում է մի շարք հավելումներ, որոնցից երկուսը, կարծում ենք, վկայում են թագադրության ֆրանսիական ծեսի ազդեցության մասին:

²² ՄՄ 1026, ք. 190բ-210բ:

²³ Ն. Ալիևեան, *Ներսէս Լամբրոնացի*, էջ 304-305:

²⁴ Այս ձեռագրի մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Բ. Գ. կազմ.՝ Ա. Քեօշկերեան, Կ. Սուփրասեան, Յ. Քեօսէեան, Երեւան, 2008, էջ 43-47: Ն. Ալիևեան, *Ներսէս Լամբրոնացի*, էջ 296-316:

Այսպես, ըստ կիլիկյան կանոնի, երբ արքան մտնում է եկեղեցի, կաթողիկոսը նրանից պահանջում է երգվել. «Եւ ի մէջ եկեղեցոյն դադարեն: Եւ կաթողիկոսն տայ երդնուլ ընտրելոյն ի վերայ սովորական իրաւանցն»²⁵: Ի դեպ, այս հատվածը բացակայում է ՄՄ 1026 ձեռագրի թագավորօրհների կանոնից, որն, ինչպես նշվել է, առավել հարազատ է Մայնցի կանոնին, որտեղ ևս երգման այս դրվագը գոյություն չունի:

Երգման մասին վկայող վերոնշյալ հատվածը հանդիպում է թագավորօրհների այն կանոններում, որոնք ընդօրինակվել են Սսի Հայր Մաշտոցից²⁶: Արքայի երգումը չկա ՄՄ 4997 (1461 թ.) Մաշտոցի թագավորօրհների կանոնում, որով 1465 թ. կատարվել է Վասպուրականի վերջին թագավոր Սմբատ Սեֆեդինյանի թագադրությունը²⁷:

Կիլիկյան կանոնի բուն շարադրանքում արքայի երգման տեքստը չկա. միայն նշված է, որ նա երգվում է՝ «Ի վերայ սովորական իրաւանցն»²⁸, որին անմիջապես աղոթք է հաջորդում: Բարեբախտաբար Սսի Հայր Մաշտոցի՝ թագավորօրհների կանոնին հաջորդող էջերում պահպանվել է Լևոն արքայի երգման տեքստը. «Եւ՛ Լևոն, թագաւոր Հայոց, որ կամաւն Աստուծոյ լինելոց եմ թագաւոր Հայոց, խոստանամ, ուխտեմ և երդնում առաջի Աստուծոյ և երանելոյն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, որ լինիմ ես յայսմհետէ պահապան և զերծանօղ քահանայապետին և Սուրբ եկեղեցոյն Հայոց և ամենայն կլերիկոսաց նորայ ի յամենայն կարիս և ի յաւգոստս իւր՝ պահելով և խնամելով զհայրենիս, զպատիւս և զիրաւունս նորայ որչափ կարողացայց աւգնութեամբն Աստուծոյ, ըստ գիտութեան և կարողութեանն իմոյ, ուղ[ղ]ել յստակ հաւատով, այնպէս Աստուած աւգնէ ինձ և այս սուրբ Աւետարանս Աստուծոյ»²⁹: Երգման ավարտին գրված է, որ պետք է կրկնել երեք անգամ. «Գ հետ

²⁵ Անթ. 9, ք. 184բ-185ա:

²⁶ Զմմատ 93 (1687 թ.), ք. 104ա, 97 (1740-1749 թթ.), էջ 80, քիւ 102 (1741 թ.), էջ 210, Եղմ. 444, էջ 28, Եղմ. 2780 (1778 թ.), էջ 85: Զմմատի հավաքածուի ձեռագրերի լուսապատկերների տրամադրման համար շնորհակալություն եմ հայտնում Զմմատի պատրիարհական կղերի միաբանությանը:

²⁷ ՄՄ 4997, ք. 112ա-132բ: Կանոնի ընդօրինակությունը տե՛ս ՄՄ 5702 (1471 թ.), ք. 211ա-235ա: Հետաքրքրական է, որ ՄՄ 4997 և ՄՄ 5702 ձեռագրերը զերծ են ՄՄ 1026-ի, ինչպես նաև կիլիկյան ու նրանից ընդօրինակված կանոններում առկա լատինաբանություններից: Օրինակ՝ վերնագրում հիշատակված չէ «Հոռմ»-ը. «Կանոն եւ կարգաւորութիւն արհմութեան թագաւորի Ըստ մեծի եկեղեցոյն» (ՄՄ 4997, ք. 112ա), կիլիկյան կանոնում առկա լատիներեն «լեդանիա»-ն փոխարինված է հայերեն «շարական»-ով (Անթ. 9, ք. 185բ, ՄՄ 4997, ք. 115ա) և այլն:

²⁸ Անթ. 9, ք. 184բ-185ա:

²⁹ Նույն տեղում, ք. 220ա: Մասնագիտական գրականության մէջ երդման այս տեքստը վերագրվում է Լևոն I-ին (Լ. Տեր-Պետրոսյան, *Խաչակիրները եւ հայերը (պատմաքաղաքագիտա-*

կրկնէ»³⁰, ինչն աներկբա վկայում է, որ այդ տեքստն արքան ասել է հենց թագադրության ժամանակ: Զմմառի պատրիարքական կղերի միաբանության հայերեն ձեռագրերի հավաքածուի թիվ 97 Մաշտոցի թագավորօրհնեքի կանոնը, որը սերում է Սսի Հայր Մաշտոցի համապատասխան կանոնից, նույնպես պարունակում է այս երգումը, որից առաջ գրված է, որ արքան այն տվել է օծվելուց առաջ. «Այս է օրինակ ուխտն, զոր ուխտեն թագաւորք մինչև օծանին»³¹: Նշենք, որ կիլիկյան կանոնում ևս երգումը նախորդում է օծմանը:

Եկեղեցի մուտք գործելուց հետո բարձրաստիճան եկեղեցական(ներ)ի պահանջով ընտրյալ արքայի երգումը եղել է նաև անգլիական և Ֆրանսիական թագադրման կանոններում: Այսպես, ըստ անգլիական կանոնի, արքան խոստանում է.

«Առաջին՝ որ Աստծո եկեղեցին և ողջ քրիստոնյա ժողովուրդը մշտապես խաղաղությամբ կմնան: Երկրորդ՝ որ կանխելու է անօրինություններն ու հափշտակությունը (ազահությունը) բոլոր աստիճաններում: Երրորդ՝ որ բոլոր դատավճիռներն ընդունելու է արդարությամբ և ողորմածությամբ, որպեսզի գթասիրտ և ողորմած Աստված նրան և մեզ շնորհի իր ողորմությունը»:

*“In primis ut ecclesia dei et omnis populus christianus ueram pacem seruent in omni tempore. Aliud est ut rapacitates et omnes iniquitates omnibus gradibus interdicat. Tertium est ut in omnibus iudiciis equitatem et misericordiam precipiat. ut sibi et nobis indulgeat misericordiam suam clemens et misericors deus”*³².

Մայնցի կանոնի այս դրվագում, ինչպես նշվեց, երգում չկա: Սակայն այնտեղ առկա է արքայի հետ եպիսկոպոսի հարցուպատասխան, որ երգում է հիշեցնում: Ըստ այդմ՝ ծիսական արարողությանը մասնակից եպիսկոպոսն արքային հարցնում է՝ արդյո՞ք նա կամենում է հաստատուն կերպով հետևել կաթոլիկ եկեղեցու հավատին, պահպանել եկեղեցին և նրա հոգևորականներին, դատել Աստծուց ստացած թագավորական իշխանությամբ: Ի պատասխան՝ արքան

կան ուսումնասիրություն), Բ. Բ. Երևան, 2007, էջ 193-194: Լևոն Մեծագործի թագադրությանը վերաբերող մեր հոդվածում երգման այս տեխտը նույնպես վերագրել ենք Լևոն I-ին (Վ. Քոռոյան, «Կիլիկիայի հայոց թագավոր Լևոն Մեծագործի թագադրման շուրջ», *Էջմիածին*, 2016, ժԲ (12), էջ 107): Գոհար Գրիգորյանն այն թեականորեն վերագրում է Լևոն IV-ին (G. Grigoryan, “The ‘Just Judgement’ of King Lewon IV,” p. 109): Նա հիմք է ընդունում այն համաձայնությունը, որ Սսի Հայր Մաշտոցը կազմվել է 1311-ին, որից հետո է գահակալել Լևոն IV-ը:

³⁰ Անթ. 9, ք. 220ա:

³¹ Զմմառ 97, էջ 95:

³² *English Coronation Records*, pp. 9, 15, 30-31. Լատիներեն տեքստերի թարգմանության համար շնորհակալություն ենք հայտնում Մատենադարանի «Թարգմանական մատենագրության» բաժնի վարիչ, Բ.Գ.Պ. Գոհար Մուրադյանին:

հայտնում է, որ համաձայն է և իր ստանձնած պարտավորությունները կկատարի Աստծո օգնությամբ.

“Finita letania erigant se episcopi sublevatumque principem interroget domnus metropolitanus his verbis.

Vis sanctam fidem a catholicis viris tibi traditam tenere et operibus iustis observare?.

R. Volo.

Vis sanctis ecclesiis ecclesiarumque ministris tutor ac defensor esse?

R. Volo.

Vis regnum tibi a Deo concessum secundum iustitiam partum tuorum regere et defendere?

R. Volo, et in quantum divino fultus adiutorio ac solacio omnium fidelium suorum valuerō, ita me per omnia fideliter acturum esse promitto”³³.

Այս հարցուպատասխանը գրեթե ճշգրիտ հայերեն թարգմանությամբ, առկա է նաև կիլիկյան կանոնում, որում հարցադրող եկեղեցականը եպիսկոպոսապետն է, այսինքն՝ կաթողիկոսը:

«Երբ լեղանիայն կատարի, յառնեն եւ ունիցի եպիսկոպոսապետն հանդէպ իւր զընտրեալն:

Եւ հարցանէ զայս:

Կամի՞ս մնալ ի սուրբ հաւատս, որ է հաստատեալ ի կաթողիկէ եկեղեցւոջ, և պահել զնոյնս հաստատուն և սուրբ սրտիւ:

Պատասխանէ. Այո՛, կամիմ:

Եպիսկոպոսապետն ասէ.

Կամի՞ս լինել պահապան սուրբ եկեղեցւոյ և ամենեցուն, որ ի սմա ժառանգաւոր կլերիկոսաց:

Պատասխանէ. Խնդրե՛մ:

Եպիսկոպոսապետն ասէ.

Կամի՞ս փրկել զսոսա և դատել թագաւորութեամբ, որ յԱստուծոյ ի քեզ հաստատի, իրաւամբք, զոր հարքն քո արարին:

³³ P. E. Schramm, *Kaiser, Könige und Päpste*, S. 95-96. Թարգմանությունը՝ «Կիտանիայի ավարտից հետո եպիսկոպոսները կանգնում են, և մետրոպոլիտ տերն այս խոսքերով հարցնում է ոտքի ելած իշխանին. «Կամենո՞ւմ ես պահպանել և արդար գործերով պատվել կաթողիկ այրերից քեզ ավանդված սրբազան հավատը»: Պ. «Կամենում եմ»: «Կամենո՞ւմ ես սուրբ եկեղեցիների և եկեղեցիների սպասավորների պաշտպանն ու պահպանը լինել»: Պ. «Կամենում եմ»: «Կամենո՞ւմ ես Աստուծոց քեզ շնորհված թագավորությունը կառավարել ու պաշտպանել հայրերիդ արդար(ադատ)ության համաձայն»: Պ. «Կամենում եմ և, որքան աստվածային զորակցությամբ և ի մխիթարություն նրա հավատարիմների կարող լինեմ, խոստանում եմ ամեն ինչում այդպես վարվել»»:

Պատասխանէ. Յաւժարի՛մ, որչափ և աւգնականութեամբն Աստուծոյ զաւրանամ, և խոստանամ խոնարհութեամբ սուրբ եկեղեցւոյ և ժողովրդեանս զամենայն կատարել»³⁴:

Փաստորեն կլիկիայն կանոնում առկա են և՛ եկեղեցի մուտք գործելուց անմիջապէս հետո արքայի տված երդումը, և՛ սույն հարցուպատասխանը: Նշենք, որ անգլիական կանոնում հարցուպատասխանի այս դրվագը բացակայում է և կա միայն արքայի երդումը:

Քննվող խնդրի տեսանկյունից խիստ հետաքրքրական է, որ արքայի երդումը և եպիսկոպոսի հետ հարցուպատասխանն առկա են թագադրութեան ֆրանսիական ծեսում, ի դեպ, նույն հաշորդականութեամբ, ինչ՝ կլիկիայն կանոնում: Առավել ուշագրավ է այն, որ Լեոն արքայի անունով պահպանված երդման տեքստը հարազատութիւն ունի Ֆրանսիայի թագավորի երդմանը.

**Թագադրության
ֆրանսիական կանոն**

“Promitto vobis, quod vobis et ecclesiis vestris canonicum privilegium et debitam legem atque iusticiam servabo. Et defensionem quantum potuero, adiuvante Domino, exhibebo, sicut rex in suo regno unicuique episcopo et ecclesie sibi commisse per rectum exhibere debet”.

«Խոստանում եմ ձեզ, որ կպահպանեմ ձեզ և ձեր եկեղեցիների համար կանոնական արտոնությունը, ձեր հասանելիք իրավունքն ու արդարությունը: Եվ Աստծո օգնությամբ, որքան կարողանամ, կապահովեմ նրանց պաշտպանությունը, ինչպես որ թագավորը պետք է անի իր թագավորության մեջ ամեն մի եպիսկոպոսի և իր հոգածությանը հանձնված յուրաքանչյուր եկեղեցու համար»³⁵:

Սսի Հայր Մաշտոցի

«Թագաւորօրհնէք»-ի կանոն

«Ես՝ Լեոն, թագաւոր Հայոց, որ կամաքն Աստուծոյ լինելոց եմ թագաւոր Հայոց, խոստանամ, ուխտեմ և երդնում առաջի Աստուծոյ և երանելոյն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, որ լինիմ ես յայսմհետէ պահապան և զերծանօղ քահանայապետին և Սուրբ եկեղեցւոյն Հայոց և ամենայն կլերիկոսաց նորայ ի յամենայն կարիս և ի յաւգուտս իւր՝ պահելով և խնամելով զհայրենիս, զպատիւս և զիրաւունս նորայ որչափ կարողացայց աւգնութեամբն Աստուծոյ, ըստ գիտութեան և կարողութեանն իմոյ, ուղղել յստակ հաւատով, այնպէս Աստուած աւգնէ ինձ և այս սուրբ Աւետարանս Աստուծոյ»:

³⁴ Անթ. 9, ք. 186ա-187ա:

³⁵ J. Le Goff, É. Palazzo, J.-Cl. Bonne, M.-N. Colette, *Le sacre royal à l'époque de Saint Louis...*, pp. 260-261.

երգման այս տեքստի առաջին կիրառությունը (չնչին տարբերությամբ) Ֆրանսիայի արքայի թագադրման ծեսում որոշ վերապահությամբ թվագրվում է 880-936 թթ. միջակայքով³⁶: Այն, կրկին խմբագրական փոփոխություններով ու հավելումներով, տեղ է գտել նաև Ֆրանսիայի Ֆրիպ I արքայի (1052-1108) թագադրության կանոնում³⁷.

Երգման ֆրանսիական և կրիկյան տեքստերի հիմնական գաղափարները նույնն են. երկու դեպքում էլ արքան խոստանում է լինել՝ **ա. հոգևոր առաջնորդի, եկեղեցու և նրանց իրավունքների պահապանը, բ. այդ ամենն անել Աստծո օգնությամբ և ըստ իր կարողության**:

Տեքստերի բովանդակային հարազատությունը, ինչպես նաև երգման ու հարցուպատասխանի առկայությունը ֆրանսիական ու կրիկյան կանոններում, այն էլ՝ նույն հաջորդականությամբ, թույլ են տալիս կարծել, որ թագադրության ֆրանսիական ծեսն ազդեցություն է ունեցել Սսի Հայր Մաշտոցի թագավորօրհների կանոնի վրա:

Ֆրանսիական ազդեցության մասին անուղղակի վկայում է կրիկյան կանոնում շուշան ծաղկի՝ ֆրանսերենից տառադարձված «Ֆլաւորիս» (*fleur de lis*) անվան առկայությամբ: Հատիներեն այդ ծաղիկը կոչվում է *lilium*, ինչը թույլ է տալիս ենթադրել, որ կրիկյան ծեսում այն հայտնվել է ֆրանսերենի ազդեցությամբ: Ի դեպ, թագադրության ֆրանսիական կանոնում, որ նույնպես լատիներեն է, այս ծաղիկը կոչվում է *lilium*³⁸: Սակայն շուշան ծաղիկը ֆրանսիական

³⁶ *Ordines Coronationis Franciae*, Volume 1: *Texts and Ordines for the Coronation of Frankish and French Kings and Queens in the Middle Ages*, edited by **Richard A. Jackson**, University of Pennsylvania Press, 1995, p. 143, 147.

³⁷ *Ordines Coronationis Franciae*, vol. 1, pp. 227-228. “Ego Philippus, Deo propitiante mox futurus rex Francorum, in die ordinationis mee, promitto coram Deo et sanctis eius, quia unicuique de vobis commissis, canonicum privilegium et debitam legem atque iustitiam conservabo et defensionem quantum potuero, adiuvante Domino, exhibebo sicut rex in suo regno unicuique episcopo et ecclesie sibi commisse per rectum exhibere debet. Populo quoque nobis credito, me dispensationem legum, in suo iure consistentem, nostra auctoritate concessurum”. Թարգմանությունը՝ «Ես՝ Փիլիպպոս, որ Աստծո կամք շուտով լինելու եմ ֆրանկների թագավոր, իմ թագադրման օրը Աստծո և նրա հավատացյալների առջև խոստանում եմ, որ կպահպանեմ ձեզանից յուրաքանչյուրի հոգածությանը հանձնված [եկեղեցիների] համար կանոնական արտոնությունը և [նրանց] հասանելիք իրավունքն ու արդարությունը և Աստծո օգնությամբ, որքան կարողանամ, կապահովեմ նրանց պաշտպանությունը, ինչպես որ թագավորը պետք է ապահովի իր թագավորության մեջ ամեն մի եպիսկոպոսի և նրա հոգածությանը հանձնված յուրաքանչյուր եկեղեցու համար: Նաև մեզ վստահված ժողովրդին շնորհելու եմ օրենքների պաշտպանությունը՝ մեր իշխանությամբ վերապահված նրա իրավունքի սահմաններում»:

³⁸ **J. Le Goff, É. Palazzo, J.-Cl. Bonne, M.-N. Colette**, *Le sacre royal à l'époque de Saint Louis...*, p. 247.

կանոնում հիշատակվում է ոչ թե իբրև ծիսական առանձին տարր, այլ՝ որպես արքայական հագուստին կարված խորհրդանշան³⁹:

«Ֆլաւորիս»-ը հիշատակվում է կիլիկյան կանոնի առաջին պարբերության մեջ, որում ներկայացված են բարձրաստիճան այն պաշտոնյաները, որոնք արքային ուղեկցում են արքունի եկեղեցի և մասնակցում ծիսական արարողությանը՝ գունդստաբլը, թագադիրը, սենեշալը, ջամբուլայը, մարաջախտը և պողլերը. «Յորժամ ժառանգաւորքն եւ ժողովն⁴⁰ ընտրեն զոք բարձրացուցանել թագաւոր, զան յարժունի ապարանսն: Եւ աշտինամաւորքն՝ գունդուստապլն՝ թագաւորական նշանան, եւ թագադիրն՝ թագան, եւ սենեաշալն՝ ծաղկին, որ է **Ֆլաւորիս**, եւ ջամբուլայն՝ թագաւորական զգեստին եւ պաղլերն՝ հանապովն և մարաջախտն՝ գունդուստապլին նշանան, պատեն զընտրեալն ի կանգուն հագած, և այլ լին նորտերն ընդ դրացէ բոլոր ի կանգուն և պահնորդերն այնոց ընդ դրացէ ի կանգուն և չտան թոյլ այլ ումեք մտանել»⁴¹:

Շուշան ծաղիկն, ինչպես հայտնի է, եղել է Ֆրանսիայի թագավորական իշխանության խորհրդանիշը: Իր այդ նշանակությունը այս ծաղիկն օգտագործվել է նաև եվրոպական այլ երկրներում՝ հայտնվելով արքայական իշխանության տարբեր խորհրդանշանների՝ գավազանի, հանդերձանքի, ինչպես նաև դրամների վրա⁴²:

Թագադրման կիլիկյան կանոնի համաձայն՝ այն ամրացվել է արքայական նշանակներից գավազանի ծայրին, որը հայոց կաթողիկոսն ընծայել է նորընտիր թագավորին: Ի տարբերություն թագադրության ֆրանսիական, անգլիական ու

³⁹ J. Le Goff, É. Palazzo, J.-Cl. Bonne, M.-N. Colette, *Le sacre royal à l'époque de Saint Louis...*, p. 21, 50, 51, 193, 247, 283, 326.

⁴⁰ Անթ. 9, ք. 182ա: Կարծում ենք՝ փառվածում նշված «ժողով»-ը Կիլիկիայի հայկական իշխանությունում, ապա՝ թագավորությունում գործած *Արքունի գերագույն ատյան*ն է, որն ունեցել է իշխանի և թագավորի զահաժառանգման հետ կապված հարցերը քննելու և լուծելու իրավունք: Արքունի գերագույն ատյանի մասին մանրամասն տե՛ս **Լ. Տեր-Պետրոսյան**, *Խաչակիրները եւ հայերը*, էջ 141, 153-154: Այն Արևելքի լատինական իշխանություններից ընդօրինակված պետական մարմին էր (նույն տեղում, էջ 154): Նշենք, որ այս հավելումն առկա է նաև ՄՄ 1026 ձեռագրի թագավորահենքի կանոնում (ք. 191ա, որն, ինչպես նշեցինք, առավել հարազատ է լատին սկզբնագրին):

⁴¹ Անթ. 9, ք. 182ա-183բ: Թագադրության ավարտից հետո նորընծա արքան պաշտոնյանների ուղեկցությամբ գնում է արքայական պալատ՝ թագադրման խնջույքին մասնակցելու (նույն տեղում, ք. 215բ-219բ):

⁴² V. Sulovsky, *Holy, Roman, Frankish: a Sketch of the Political Iconography of Frederick Barbarossa*, MA Thesis in Comparative History, with a specialization in Interdisciplinary Medieval Studies, Central European University, Budapest, May, 2015, p. 20, 61, 68, 71. **B. Margreet**, “Lions or lilies? The dynastic identity of Margarety of Burgundy (1374-1441) as represented by material objects”, *Virtus. Journal of Nobility Studies*, 2021, № 28, pp. 61-82.

գերմանական (Մաչնցի) կանոնների, կիլիկյան կանոնում՝ գավազանի ընծայաբերումից առաջ նկարագրված է ինչպես այդ, այնպես էլ արքայական իշխանության մյուս խորհրդանիշը՝ ագուցված խաչով ոսկե գունդը. «Տայ յաջ ձեռն խաչ ի վերայ խնձորոյ ոսկւոյ և ի ձախ ձեռն՝ գաւազան և ի ծայրն ծաղիկ»⁴³:

Հայ իրականության մեջ ծաղկազարդ գավազանն (sceptre-lily) ու խաչակիր գունդն առաջին անգամ հանդիպում են կիլիկյան արքայական դրամների վրա, որտեղ առկա է նաև սույն քաղվածքում նշված թագավորական իշխանության մյուս նշանակը՝ ագուցված խաչով ոսկե գունդը (globus cruciger)⁴⁴: Այն խորհրդանշել է երկիր մոլորակը, իսկ նրա վրայի խաչը՝ քրիստոնեության հաղթանակն ու տիրապետությունն աշխարհում: Խաչակիր գունդն, ըստ մասնագիտական գրականության մեջ տարածված կարծիքի, առաջին անգամ հանդիպում է Բյուզանդական կայսրությունում՝ Թեոդոսիոս II (401-450) կայսեր դրամների վրա⁴⁵, իսկ եվրոպական տիրակալներից առաջինն այն օգտագործել է Սրբազան Հռոմեական կայսրության ինքնակալ Հենրի II-ը (1014-1024)⁴⁶: Շուշանակիր գավազանն ու խաչակիր գունդը Սրբազան Հռոմեական կայսրության ինքնակալների դրամներին հայտնվում են XII դարում⁴⁷: Հավանաբար այս կայսրերի նմանողությանմբ, կիլիկյան արքաները ևս ծաղկազարդ գավազանը բռնել են ձախ, իսկ խաչակիր գունդը՝ աջ ձեռքով:

⁴³ Անթ. 9, ք. 206բ: Եղմ. 2673 «Մաշտոց» ձեռագրում կա թագադրության այս կանոնի սեղմ տարբերակ, որն ունի նույն վերնագիրը, ինչ կիլիկյան կանոնը. «Կարգաւորութիւն օրհնութեան թագաւորի ըստ Մեծի եկեղեցւոյ Հոռմայ», որում խաչակիր գնդի և գավազանի ընծայաբերման հատվածում գրված է. «Յետ այս տայ յաջ ձեռն ծաղիկ, որում անուն է ցետր՝ ի վերայ խնձորոյ ոսկւոյ, և ի ձախ ձեռն՝ գաւազան և ասէ» (էջ 311): Այս տողերի միջև կա կարմիրով գրված հետևյալ մեկնաբանությունը. «Մայր հայ լեզու: Ֆռանգ ցետր»: Եթե համարենք, որ մեջբերված նախադասությունը նիշտ է, ապա կստացվի, որ «ցետր»-ը ծաղկի անունն է, ինչն, անշուշտ, սխալ է: «Յետր»-ն, ինչպես նիշտ նկատել է Գոհար Գրիգորյանը, գավազանն է (sceptre) (G. Grigoryan, "The 'Just Judgement' of King Lewon IV," p. 111):

⁴⁴ Արքայական այս նշանակներն առաջին անգամ հանդիպում են Լևոն I-ի դրամների վրա, իսկ իշխանապետության շրջանից (1080-1198) մեզ հասած դրամներում դրամի չկան (P. Z. Bedoukian, *Coins of the baronial period of Cilician Armenia (1080-1198)* (The Armenian Numismatic Society Museum notes, XII), 1966, pp. 141-146:

⁴⁵ D. Angelov, J. Herrin, *The Christian Imperial Tradition – Greek and Latin, Universal Empire (A Comparative Approach to Imperial Culture and Representation in Eurasian History)*, Cambridge University Press, 2012, p. 156.

⁴⁶ Նույն տեղում: P. E. Schramm, *Sphaira, Globus, Reichsapfel: Wanderung und Wandlung eines Herrschaftszeichens von Caesar bis zu Elisabeth II. Ein Beitrag zum 'Nachleben' der Antike*, Stuttgart, 1958, S. 24-27, 61-63. Էռնստ Շոամի տեսակետը ներկայացված է Անգելովի և Հերրինի աշխատության միջնորդավորված:

⁴⁷ V. Sulovsky, *Holy, Roman, Frankish...*, p. 61, 68.

Թագադրման Ֆրանսիական ծեսի ազդեցությունը կիլիկյան կանոնի վրա ամենևին զարմանք հարուցող իրողություն չէ: Քաղաքական կառավարման եվրոպական (ֆրանկական) ավանդույթների ազդեցությունը հատկապես Կիլիկիայի հայկական պետության արքունական համակարգում հայտնի իրողություն է: Լևոն II իշխանին հղած իր թղթում ներսես Լամբրոնացին վկայում է տակավին 1190-ական թթ. կեսերին Ռուբինյանների իշխանական արքունիքում լատինական, այն է՝ ֆրանկական պաշտոնների ու կառավարման սկզբունքների գոյություն մասին⁴⁸: Ֆրանկական պաշտոններից նա նշում է «սիր»-ը (արքունական աստիճան), «պրօքսիմոս»-ը (արքունի գանձարանապետ), «գունդստաբլ»-ը (սպարապետ), «մարաջախտ»-ը (բանակի ռազմական նյութերի մատակարար), «լեճ»-ը (պատվիրակ, պատգամավոր) և այլն⁴⁹:

Այդուամենայնիվ, աղբյուրների սակավախոսության պատճառով, դեռևս դժվար է պարզել՝ կիլիկյան արքաների երդման վրա Ֆրանսիական ազդեցությունը երբ և ինչ ճանապարհով է տեղի ունեցել:

Եզրակացություն

Սսի Հայր Մաշտոցի Թագավորօրհնեքի կանոնի հիմքում Սրբազան Հոռոմեական կայսրության ինքնակալի Թագադրման կանոնն է: Սակայն կիլիկյան կանոնը կիրառության և Մաշտոց ծիսարան մուտք գործելու համար ենթարկվել է որոշակի խմբագրման՝ հարմարեցվելով հայկական Թագավորության վարչաքաղաքական համակարգին, Հայոց եկեղեցու ծիսական ու դավանական կանոններին, ինչպես նաև Թագադրության հայկական ավանդույթներին:

Թագադրման ծեսում արքայի երդման կիլիկյան և Ֆրանսիական տեքստերի բովանդակային նմանությունը, ինչպես նաև Թագադրող եկեղեցականի հետ արքայի հարցուպատասխանի առկայությունը երկու կանոններում՝ գործողությունների նույն հաջորդականությամբ թույլ են տալիս կարծել, որ Սսի Հայր Մաշտոցի Թագավորօրհնեքի կանոնի վրա եղել է Ֆրանսիական ծեսի ազդեցությունը: Այս տեսակետի օգտին է վկայում նաև Ֆրանսիական արքայական խոհրդանշաններից շուշան ծաղկի՝ Ֆրանսերեն «Ֆլաւրտրիս» տառադարձմամբ առկայությունը կիլիկյան կանոնում:

⁴⁸ Ներսէս Լամբրոնացի, Թուղթ առ քրիստոսազօր իշխողն մեր ինքնակալութեամբ Լևոն, Վենետիկ, 1865, էջ 239-241:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 239: Կիլիկյան Հայաստանի կառավարման համակարգի, պաշտոնեության, մասնավորապես դրանց վրա ֆրանկական ազդեցության մասին մանրամասն տե՛ս Ս. Բռնազյան, Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան հայկական պետությունում, Երևան, 1973, էջ 45-80:

VAHE TOROSYAN

**FRENCH TRACES IN THE CORONATION ORDO OF THE ARMENIAN
KINGDOM OF CILICIA**

Key words: Consecration, coronation, ordo, sceptre, Armenian Kingdom of Cilicia, royal oath, Nerses Lambronatsi, French traces.

The coronation ordo of the Armenian Kingdom of Cilicia, preserved in the *Hayr Mashtoc* (the Book of Rituals of the Armenian Church), is based on the coronation ordo of the Holy Roman Empire, specifically the Mainzer Krönungsordo of the Ottonian kings. The Cilician ordo is titled “Order of a King’s Consecration Service according to the Great Church of Rome”. It was translated from Latin into Armenian by the prominent 12th-century ecclesiastical figure Nerses Lambronatsi in 1190.

This translation was later revised and adapted to align with the administrative and political system of the Armenian Kingdom, as well as the rites and creed of the Armenian Church. Notably, the coronation ordo of the Armenian Kingdom of Cilicia includes a royal oath, a feature that is unique to the Armenian and French ordos. Interestingly, a royal oath is absent from the coronation ordo of the Holy Roman Empire, the source text for the Cilician rite.

Moreover, the Armenian ordo shares similarities in content and in structure with the French coronation ordo of the 13th century. Royal oaths are found in corresponding sections of both the French and Armenian texts. Taking this into account, it seems likely that there was a French influence on the royal oath of the Armenian coronation ordo.

ВАЗ ТОРОСЯН

**ФРАНЦУЗСКИЙ СЛЕД В КОРОНАЦИОННОМ РИТУАЛЕ
АРМЯНСКОГО КИЛИКИЙСКОГО ЦАРСТВА**

Ключевые слова: Коронация, помазание, ритуал, скипетр, Армянское Киликийское царство, королевская присяга, Нерсес Ламбронати, французский след.

Коронационный ритуал Армянского Киликийского царства, сохранившееся в Книге ритуалов Армянской церкви (Հայր Մաշտոց), основан на коронационном ритуале Священной Римской империи, в частности, на Майнцском Krönungsordo династии Оттонов. Киликийский ритуал озаглавлен «Порядок

церемонии посвящения короля в соответствии с Великой Римской церковью». Его в 1190 году перевел с латинского на армянский выдающийся церковный деятель XII века Нерсес Ламбронаци.

Этот перевод в дальнейшем отредактировали, приспособив к политико-административной системе Армянского царства, а также к ритуалам и обиходу канонам Армянской церкви. Примечательно, что в коронационный ритуал Армянского Киликийского царства входит королевская присяга. Это особенность армянского и французского ритуала. Такой присяги нет в ритуале Священной Римской империи, источнике текста киликийского ритуала.

Более того, содержание армянского ритуала имеет черты, сходные с французским коронационным ритуалом XIII века. Присяга помещена в идентичных разделах обоих текстов. Сказанное позволяет предположить, что армянский коронационный ритуал подвергся французскому влиянию.